

Kreditkonsumtion i Sverige, 1945–1985

Avbetalningshandel, kreditkort och dess politiska reglering

RASMUS FLEISCHER *Stockholms universitet*

I denna artikel ges en deskriptiv översikt över hur möjligheten att köpa på kredit – på avbetalning eller på kort – bidrog till att forma efterkrigstidens konsumtions-samhälle i Sverige. Bland annat riktas ljuset på de olika motiven för att begränsa kreditgivningen genom särskild lagstiftning och på framväxten av kreditupplysningsregister. Redogörelsen visar bland annat att kreditkonsumtion inte blev en partipolitisk fråga förrän på 1970-talet, efter att Kooperativa förbundet hade övergivit sin restriktiva linje.

Inledning

Kring år 1960 köpte många svenska hushåll sin första tv-apparat. Bland dessa var det bara hälften som först hade sparat ihop köpesumman – resten undertecknade i stället ett avbetalningskontrakt. Fyrtio år senare blev mobiltelefonen var mans egendom och kunde ofta köpas till priset av endast en krona – förutsatt att köparen förband sig att teckna ett flerårigt abonnemang hos en teleoperatör.¹ Exempelen antyder vilken betydelse som finansmarknaderna har haft för att skapa nya massmarknader för hemelektronik. Bilar, möbler och hushållsmaskiner är andra varor som till stor del har köpts på kredit under den svenska efterkrigstiden, en tid som länge präglades av en hårt reglerad finansmarknad. Men alla

1. *Mobiltelemarknaden i Sverige ur ett konsument- och konkurrensperspektiv: En rapport från Post- och telestyrelsen, Konsumentverket och Konkurrensverket* (Stockholm 2001) s. 20–22.

Rasmus Fleischer (f. 1978) är fil. dr i historia. Han disputerade år 2012 på avhandlingen *Musikens politiska ekonomi: Lagstiftningen, ljudmedierna och försvaret av den levande musiken, 1925–2000*. Numera forskar han vid ekonomisk-historiska institutionen, Stockholms universitet, tack vare ett postdoktoralt stipendium från Jan Wallanders & Tom Hedelius stiftelse. Därtill är han verksam i det tvärvetenskapliga forskningsprojektet "Strömmande kulturarv: filförföljelse i digital musikdistribution" (Vetenskapsrådet).

E-post: rasmus.fleischer@ekohist.su.se

har inte haft samma möjligheter att konsumera på kredit och alla varor har inte sålts på samma kreditvillkor. Den politiska regleringen av kreditgivningen har bidragit till att forma konsumtionsmönster på ett sätt som förtjänar större uppmärksamhet i konsumtionshistorisk forskning.

Syfte, källmaterial och metod

Föreliggande uppsats tecknar en översiktlig bild av kreditkonsumtionens utveckling i Sverige under efterkrigstiden. Syftet är att skildra huvudlinjerna i den politiska regleringen av konsumtionskrediterna, dess motiv och komplikationer. Uppgiften blir därför att identifiera de centrala aktörerna och belysa hur de har motiverat faran eller nyttan i nya former av kreditgivning. Staten kan då inte betraktas som en monolitisk aktör. Olika myndigheter kan ha representerat delvis motstridiga intressen i kreditpolitiken.

Ytterligare en utgångspunkt är att det är omöjligt att dra en skarp gräns mellan kreditgivning och vissa varianter av uthyrning eller abonnemangsförsäljning. Historisk statistik över konsumtionskrediternas omfattning bör därför tolkas med extra stor försiktighet. Här belyses i stället de kvalitativa skillnaderna mellan olika kreditformer och hur skiftande kreditvillkor har bidragit till att forma konsumtionsmönster.

I den vedertagna definitionen av konsumtionskredit inbegrips inte studie- eller bostadslån. Köp av bostäder betraktas i nationalräkenskaperna inte som konsumtion utan som en investering. Här följer jag denna gängse avgränsning mellan att konsumera och att investera, trots att den i vissa fall kan tyckas godtycklig.² Följaktligen berör jag inte alls frågan om bostadslån.

Källmaterialet inkluderar offentliga utredningar, trycksaker från finans- och kreditupplysningsföretag samt nedslag i dagspress. En systematisk genomgång har gjorts av två branschtidskrifter som företräder olika delar av svensk detaljhandel, *Kooperatören* och *Rateko*.³ Valet av sistnämnda motiveras av att radiohandeln, som efter hand utvecklades

2. Fritidshus utgör ett klassiskt gränsfall i definitionerna av konsumtionskredit. En annan svår gränsdragning gäller de bilar som säljs för att användas såväl privat som i arbetet. Carl Johan Bouveng, Sven Sannesson & Arne Ögren, *Konsumtionskrediter i Sverige* (Stockholm 1963); *Konsumtionskrediter i Sverige* (SOU 1966:42).

3. Sveriges Radiohandlars Riksförbund (SRR) började 1943 att ge ut *Radiohandlaren*, som år 1955 bytte namn till *Rateko*, som fortsätter att utges än i dag. SRR har numera bytt namn till Elektronikbranschen.

till storskaliga elektronikkedjor, har befunnit sig i framkanten vad gäller att lansera nya typer av krediterbjudanden.

Artikelnas upplägg är i huvudsak kronologiskt och innehållet är deskriptivt. Först tecknas en bakgrund till avbetalningshandelns framväxt och de viktigaste ansatserna till reglering som hade etablerats vid början av undersökningsperioden, inklusive några internationella utblickar. Därefter följer ett antal avsnitt som utgår från olika tidsperioder: den tidiga efterkrigstiden med dess branschspecifika kreditrestriktioner, åren kring 1960 då såväl teve som kreditkort gjorde sin entré i Sverige, 1970-talets lagstiftning om konsumentskydd, åren kring 1980 då kreditkortens expansion stoppades genom politiska ingrepp. Undersökningen sätter punkt vid tiden för kreditmarknadernas avreglering i Sverige 1985.

Tidigare forskning

Konsumtionen lyser med sin frånvaro i den finanshistoriska forskning som rör efterkrigstiden.⁴ Finanshistorikerna har i huvudsak intagit ett kvantitativt makroperspektiv och analyserat kreditpolitiken i termer av en balansgång mellan effektivitet och stabilitet.⁵ Här ska bilden vidgas till att omfatta fler aspekter, som personlig integritet och social disciplinering.

Omvänt kan noteras att den konsumtionshistoriska forskningen i Sverige ofta har förbisetat kreditens betydelse.⁶ Moraliska aspekter av skuldsättning har visserligen tagits upp, inte minst i studier av konsumentkooperationens historia, men dessa har i huvudsak begränsat sig

4. Mars Larsson & Hans Sjögren, *Vägen till och från bankkrisen: Svenska banksystemets förändring 1969–94* (Stockholm 1995); Lars Magnusson, *Sveriges ekonomiska historia* (Stockholm 1996); Mats Larsson, *Staten och kapitalet: Det svenska finansiella systemet under 1900-talet* (Stockholm 1998); Lennart Schön, *En modern svensk ekonomisk historia* (Stockholm 2000); Mats Larsson (red.), *Det svenska näringslivets historia 1864–2014* (Stockholm 2014).

5. Se t.ex. Larsson & Sjögren (1995) s. 166–171; Larsson (1998) s. 28–34.

6. Ragnar Bentzel, *Den privata konsumtionen i Sverige 1931–65* (Stockholm 1957); Johan Söderberg, "Konsumtion, kön och preferenser i Sverige 1920–1965", i Johan Söderberg & Lars Magnusson (red.), *Kultur och konsumtion i Norden 1750–1950* (Helsingfors 1997) s. 195–216; Peder Aléx & Johan Söderberg (red.), *Förbjudna njutningar: Spår från konsumtionskulturens historia i Sverige* (Stockholm 2001); Peder Aléx, *Konsumera rätt – ett svenskt ideal: Behov, hushållning och konsumtion* (Lund 2003); Pernilla Jonsson & Leif Runefelt, "Konsumtion: Identitet, makt och livets nödtröft", i Susanna Hedenborg & Mats Morell (red.), *Sverige – en social och ekonomisk historia* (Lund 2006) s. 319–343.

till 1900-talets första hälft.⁷ Ett viktigt undantag utgörs av Orsi Husz som har belyst hur ett äldre sparsamhetsideal gradvis trängdes undan under seklets lopp och hur motsättningen mellan asketism och hedonism ändrat karaktär med framväxten av en ny, etisk konsumentroll.⁸ Sammantaget finns i den konsumtionshistoriska forskningen en stark tendens att beskriva kreditens kritiker som ”moralister” utan att samtidigt fråga sig vilka moraliska uppfattningar som har legitimerat en växande kreditkonsumtion.

Nämnda forskningslucka återspeglas även i det populärhistoriska verket *Sveriges historia*. Dess sista band tar visserligen upp kreditkortens genombrott och hushållens ökade skuldsättning, men då bara som konsekvenser av att finansmarknaderna avreglerades kring 1985.⁹ Läsaren kan lätt få intryck av att livet i det svenska folkhemmet dessförinnan skulle ha byggts på principen om att spara först och köpa sen.

Avbetalningshandeln i Sverige

Avbetalning är en kreditform där den sålda varan fungerar som säkerhet. Priset delas upp på ett antal avbetalningar och om dessa inte fullföljs kan varan bli återtagen. Kring 1800-talets mitt var symaskinstillverkaren Singer en banbrytare för avbetalningshandeln i Europa. Förutom symaskiner såldes bland annat möbler, pianon, konst och böcker på avbetalning i Sverige under seklets senare del.¹⁰ Men det var först på 1920-talet som avbetalningskrediten på allvar blev en drivkraft för masskonsumtion av industriellt massproducerade varor. Detta gällde i högsta grad bilismens genombrott i USA.¹¹ I mellankrigstidens Sverige var det snarare radiomottagare, grammofoner, dammsugare och cyklar som i stor skala såldes på avbetalning. Här fanns en tydlig uppdelning

7. Ingrid Millbourn, ”Kreditkonst – Kooperativa Förbundet och kvinnan”, *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 2:4 (1982) s. 42–49; Peder Aléx, *Den rationella konsumenten: KF som folkkupföstrare 1899–1939* (Stehag 1994).

8. Orsi Husz, ”Spara, Slösa och alla de andra”, i Jakob Christensson (red.), *Signums Svenska Kulturhistoria: 1900-talet* (Stockholm 2009) s. 279–329.

9. Jenny Andersson & Kjell Östberg, *Sveriges historia: 1965–2012* (Stockholm 2013) s. 104–107, 311, 343, 356, 360.

10. Bouveng, Sannesson & Ögren (1963) s. 13–14; Walter Sjölin, *Detaljhandeln och krediten* (Stockholm 1968) s. 102–117.

11. Lendol Calder, *Financing the American dream: A cultural history of consumer credit* (Princeton 1999); Jan Logemann, ”Different paths to mass consumption: Consumer credit in the United States and West Germany during the 1950s and '60s”, *Journal of Social History* 41:3 (2008) s. 525–559.

mellan två slags butiker: å ena sidan de som enbart accepterade kontant betalning, å andra sidan de särskilda avbetalningsbutikerna.¹²

Till en början fanns ingen skarp gräns mellan avbetalning och uthyrning. Transaktionen tog ofta formen av hyrköp: varor hyrdes ut med ett avtal om att de betalda hyrorna kunde tillgodoräknas vid ett köp. Den som misslyckades med att betala en månadsräkning i tid kunde alltså förlora såväl varan som de utlagda pengarna. För att balansera parternas intressen stiftade Sverige år 1915 en särskild avbetalningslag som reglerade säljarens rätt att återta varan. Lagen var utformad för att gälla även hyresavtal i de fall då syftet var att hyresperioden skulle övergå i en försäljning. Från 1954 stärktes köparens lagskydd ytterligare: den som på grund av sjukdom eller arbetslöshet inte klarade av sina avbetalningar kunde beviljas upp till ett halvårs anstånd innan säljaren fick rätt att återta varan.¹³

Troligen sköttes många affärer på ett mer informellt vis. En handbok i kreditförsäljning rekommenderade år 1941 att butiksägare som misslyckats med indrivningen kunde kräva personliga gentjänster "exempelvis från läkare, tandläkare, konstnärer och andra utövare av fria yrken". Först när inga andra lösningar stod att finna, överlämnades betalningskravet till en advokat eller en inkassobyrå.¹⁴

En typisk avbetalningsprodukt kring år 1950 var radiogrammofonen, en statusmöbel som kostade omkring tusen kronor – motsvarande ett par månadslöner för en industriarbetare. "Mera välplacerade personer kan givetvis utan svårighet betala priset för en radio eller en radiogrammofon kontant. För en vanlig arbetare är detta omöjligt", konstaterade *Radiohandlaren* på ledarplats 1949.¹⁵ Just i radiohandeln spelade avbetalningskrediten en mycket viktig roll från första början. Eftersom många radiohandlare hade börjat som musikhandlare och sålt pianon på kredit, hade de redan en vana av att administrera krediterna.

12. *Utredningar angående ekonomisk efterkrigsplanering, VIII: Betänkande med förslag till vissa åtgärder i syfte att under depression stimulera avsättningen av varaktiga konsumtionsvaror m.m.* (SOU 1945:11) s. 124–127; Bouveng, Sannesson & Ögren (1963) s. 13–14; *Konsumtionskrediter i Sverige* (SOU 1966:42) s. 16; Sjölin (1968) s. 108.

13. Bouveng, Sannesson & Ögren (1963) s. 14–16; SOU 1966:42 s. 163–164, 167; Sjölin (1968) s. 108.

14. Erik Rydman, *Pengar på gatan: Kreditgivning och kreditkontroll i detaljhandeln* (Stockholm 1941) s. 39.

15. "Avbetalningen", ledare i *Radiohandlaren* 1949:1.

Under perioden 1945–1955 stod avbetalningarna för omkring hälften av radiohandlarnas omsättning, enligt olika artiklar i branschtidskriften *Rateko*. Avbetalningstiden tycks i allmänhet ha varit ganska kort, omkring tio till tolv månader.¹⁶ Karakteristiskt för radiohandeln var att fabrikanterna drev egna kreditinstitut. Först ut var Philips som startade AB Radio-Finans år 1936, tätt följd av Luxor med AB Radio-Invest. År 1949 startades det första kreditinstitutet som erbjöd att diskontera avbetalningskontrakt oavsett varutyp eller fabrikat: Kredit AB Thore, senare Kundkredit AB, med Handelsbanken som huvudägare.¹⁷ Genom att diskontera avbetalningskontrakten slapp butiksägarna att ligga ute med pengar, men de fick fortfarande stå för kreditförlusten om kunden inte kunde betala.¹⁸

För en radiohandlare på 1950-talet var det ändå inte självklart att överlåta avbetalningskontrakten till ett kreditinstitut. Administrationen kunde också skötas av butikspersonal under förmiddagarna då kunderna var få. *Radiohandlaren* framhöll år 1953 att det gav ”en utomordentligt värdefull kundkontakt” att låta kunderna sköta sina månatliga avbetalningar över disk i butiken.¹⁹ Ännu vid 1900-talets mitt var alltså detaljhandelns kreditgivning i hög grad inbäddad i personliga kontaktnät.

Kreditkonsumtionen i efterkrigsdebatten

Främjandet av kreditkonsumtion var en central del i den massiva stimulanspolitik, *New Deal*, som USA:s president Franklin D. Roosevelt sjösatte år 1933.²⁰ Under andra världskriget infördes dock nya kreditrestriktioner i syfte att hejda inflationen och styra resurserna mot militär produktion. Villkoren för avbetalningshandel med bestämda varutyper reglerades utifrån två parametrar: handpenning och amorteringstid. Generellt innebar lagen, känd som ”Regulation W”, att en tredjedel av varupriset måste betalas kontant och återstoden vara avbetalat inom

16. ”Avbetalningshandeln med musikinstrument”, *Rateko* 1947:5–6; ”Om avbetalningspriser”, *Rateko* 1947:7–8; ”Avbetalningen”, ledare i *Rateko* 1949:1; ”Avbetalning – som hittills”, ledare i *Rateko* 1949:6; ”Från SRR:s verksamhet 1950–51”, *Rateko* 1951:10; ”Nya ingrepp i avbetalningshandeln”, ledare i *Rateko* 1955:9; jfr. Rydman (1941) s. 79.

17. Bouveng, Sannesson & Ögren (1963) s. 27–32; Fredrik Lettström, ”Ett underutvecklat avbetalningsland?”, *Rateko* 1957:7–8.

18. ”16000 kontrakt hos Radio-Finans”, *Rateko* 1957:4; Bouveng, Sannesson & Ögren (1963) s. 29; *Philips i Sverige 60 år: 1923–1983* (Stockholm 1983) s. 101–102.

19. ”Behålla kontraktet eller diskontera?”, *Rateko* 1953:2.

20. Calder (1999) s. 274–290; Logemann (2008).

ett år. För utvalda varutyper tilläts dock en generösare kreditgivning.²¹

Efter 1945 ifrågasattes restriktionerna från flera håll, lättades i korta omgångar men återinfördes under Koreakriget (1950–1953). År 1952 avskaffades slutligen Regulation W, vilket blev startskottet för efterkrigstidens snabbt växande skuldsättning bland hushållen i USA. Där hade då redan etablerats ett brett stöd för tanken på kreditkonsumtion som nyckeln till ett mer jämlikt samhälle, där arbetarklassen fick tillgång till hus, bil, tv och kylskåp.²²

Även fackföreningsrörelsen i USA slöt upp bakom denna vision.²³ Under en serie strejker i USA:s kol- och stålindustrier 1945–1950, var det arbetarnas möjlighet att konsumera på kredit som hjälpte fackföreningarna att hålla ut tills kraven gått igenom. Enligt statsvetaren Gunnar Trumbull fick fackföreningarnas positiva inställning en avgörande betydelse för den påföljande kreditexpansionen i USA.²⁴ Han kontrasterar detta mot hur fackföreningarna i Frankrike intog en rakt motsatt uppfattning på 1950-talet. Dessa befarade att arbetare som kunde köpa statusvaror på kredit skulle bli mindre villiga att ta strid för löneökningar. Hellre än att strejka skulle de jobba övertid för att få råd med alla avbetalningar. Analysen delades av konservativa debattörer i USA som just därför tog ställning för kreditkonsumtion. Frankrikes katolska höger förhöll sig däremot skeptisk till konsumtionskredit under inflytande av det kyrkliga förbudet mot ocker. Därför införde Frankrike på 1950-talet långtgående kreditrestriktioner med stöd av såväl vänstern som högern.²⁵

Även i Västtyskland dominerade en skeptisk hållning. Att konsumera på kredit sågs som skamfyllt och förknippades med fattigdomen efter krigsslutet. Avbetalningshandeln fick sin största utbredning i postorderhandeln där konsumenten kunde förbli anonym.²⁶ Samtidigt förde landets konservativa regering (1948–1966) en ekonomisk politik som influerades av den så kallade "ordoliberalismen", som tog avstånd från de keynesianska idéerna om stimulerad masskonsumtion. Hellre än att konsumera på kredit, skulle hushållen spara sina tillgångar, vilket sågs

21. *Betänkande rörande avbetalnings- och förskötsköp m.m.* (SOU 1949:38); Logemann (2008); Trumbull (2012).

22. Logemann (2008).

23. Calder (1999) s. 224–225, 236.

24. Trumbull (2012).

25. Trumbull (2012).

26. Logemann (2008).

som ett sätt att dels stävja inflationen, dels samla kapital för investeringar i en återuppbyggd industri.²⁷

När återhämtningen var ett faktum, år 1953, aviserade Västtysklands ekonomiminister Ludwig Erhard (1897–1977) att kreditkonsumtionen av hushållsvaror skulle tillåtas att öka. ”Ett kylskåp för varje hushåll” löd hans paroll. Denna kreditpolitiska vändning mötte dock motstånd från de handlare som sålde förbrukningsvaror mot kontant betalning och som nu fruktade en skärpt konkurrens om köpkraften. Näringslivet var splittrat och under 1954 organiserades lobbygrupper såväl för som mot konsumtionskredit, med understöd av olika branscher. En stor klädkedja stod bakom den kreditkritiska ”Arbeitskreis für Absatzfragen”, som knöt till sig kända ekonomer från den ordoliberal traditionen, bland andra Friedrich Lutz och Wilhelm Röpke. För dessa var kreditkonsumtionen i grunden ett moraliskt problem, eftersom den hotade att bryta ned det borgerliga samhällets kärnvärderingar: sparsamhet, bildning och långsiktig planering. Utbredandet av en ”ickeborgerlig livsföring” skapade en grogrund för kommunism, menade Röpke.²⁸

Här blottades en spricka inom den nyliberala idétraditionen, som på 1950-talet inbegrep både tyska ordoliberaler (Freiburg-skolan) och amerikanska monetarister (Chicago-skolan).²⁹ De senare var betydligt mer positiva till kreditdriven masskonsumtion. Milton Friedman (1912–2006) i Chicago hörde till dem som engagerade sig för att släppa kreditkonsumtionen fri, med argumentet att ”Regulation W” utgjorde ett orättfärdigt intrång i den fria marknaden, att likna vid en dold beskattning.³⁰ Även i USA fanns det förvisso debattörer som ondgjorde sig över hur sparsamhetens ideal gick förlorade.³¹ Men på 1960-talet tystnade dessa kulturkritiska argument och kreditdebatten kom snarare att kretsa kring konsumentupplysning.³²

27. För en grundlig analys av ordoliberalismen, se Michel Foucault, *Biopolitikens födelse: Collège de France 1978–1979* (Hägersten 2014); för ytterligare diskussion om dess plats i en nyliberal idétradition, se Jamie Peck, ”Remaking laissez-faire”, *Progress in Human Geography* 32:1 (2008) s. 3–43; för kopplingen till Tysklands agerande i eurokrisen, se Brigitte Young, ”German Ordoliberalism as Agenda Setter for the Euro Crisis: Myth Trumps Reality”, *Journal of Contemporary European Studies* 22:3 (2014) s. 276–287.

28. Wilhelm Röpke, *Bortom utbud och efterfrågan* (Stockholm 1960); Logemann (2008); Meyer (2012).

29. Peck (2008).

30. Logemann (2008).

31. Logemann (2008); Calder (1999) s. 23–28, 297–298.

32. Logemann (2008).

Konsumentkooperation och kreditmotstånd

Under första halvan av 1900-talet fanns det i Sverige en organisation som på ett självklart sätt ledde motståndet mot kreditkonsumtionen: Kooperativa förbundet (KF). Ett riktmärke för rörelsen var att ingen skulle behöva bli skuldsatt hos sin dagligvaruhandlare. Dessutom ansågs kredithandel leda till högre priser.³³

Under 1920-talet intensifierade KF sin propaganda, som särskilt riktade sig till kvinnorna. Med hjälp av tecknade bilder och rimmade verser uppmanades kvinnor att stå emot kreditens frestelser. Omkring år 1933 övergick man till en mer positiv propaganda för sparande.³⁴ Vissa kooperatörer tänkte sig att nästa steg i samhällets ekonomiska modernisering, efter att krediten avskaffats, skulle bli en allmän övergång till "beställningsköp", där delbetalningarna gjordes i förskott, alltså en typ av inverterad kredit. Inom KF fanns idéer om hur detta skulle möjliggöra en ny typ av konsumentdemokrati, som ett alternativ till massproduktionens likriktning av stil och smak.³⁵

I stället valde KF år 1945 att backa ett steg från sitt hårdnackade kreditmotstånd. Efter en livlig debatt beslöt kongressen att ändra KF:s stadgar för att tillåta viss kredithandel. Särskilt gällde det föreningar på landsbygden som ville sälja lantbruksredskap och byggmateriel. Men man diskuterade även försäljningen av vissa dyrare konsumtionsvaror: "möbler, kylskåp, symaskiner, cyklar, dammsugare m.m.". Kooperationen hade nämligen svårt att få sådana varor sålda, trots att de kunde erbjudas till konkurrenskraftiga priser. Kunderna gick ändå till privathandlarna, för där fanns möjlighet att köpa på avbetalning.

Kooperativa Förbundet valde i detta läge att lansera en ny kreditform som ett alternativ till avbetalningen. "Låneköp" var i grunden ett sparbankslån, utfärdat för ett visst köp i Kooperationen och med månatlig återbetalning under högst två år. Ränta och avgifter betalades i förskott, men varan övergick i köparens ägo direkt vid köptillfället. Kreditkostnaden blev också lägre än vad som var brukligt i vanlig avbetalningshandel.

Låneköp infördes som en provverksamhet på ett fåtal orter och växte mycket långsamt. Marknadsföringen var synnerligen försiktig och KF

33. Aléx (1994) s. 126–149.

34. Millbourn (1982); jfr. Calder (1999) s. 218–221.

35. Olof Othelius, "Köp mot avbetalningslån eller beställningsköp och delbetalning i förskott", *Kooperatören* 1946:1.

satte upp strikta gränser för vilka slags varor som fick säljas på kredit. Kläder kom inte på fråga, då de ansågs vara en förbrukningsvara. Längre beviljades heller ingen kredit till köp av radioapparater eller grammofooner, eftersom dessa inte ansågs ha en tillräckligt stark nyttokaraktär. Det hade däremot cyklar, dammsugare och symaskiner.³⁶ På 1950-talet kunde KF rättfärdiga sin kreditgivning som ett sätt att underlätta livet för hemmafruarna, genom att öka tillgången på avlastande hushållsmaskiner.³⁷

1950-talet: Konjunkturpolitik med förhinder

Varje stat ansvarade under Bretton Woods-systemet för att stabilisera sin växelkurs. Utöver centralbankernas penningpolitik behövde regeringarna också mindre trubbiga verktyg. Ett av dessa verktyg blev alltså att ge regeringen mandat att via dekret föreskriva en minsta handpenning och en längsta amorteringstid i avbetalningsaffärer.³⁸ Samtidigt som "Regulation W" avskaffades i USA, infördes motsvarande kreditregleringar av många länder i Europa.

Gunnar Myrdals kommission för ekonomisk efterkrigsplanering tog idén till Sverige. Våren 1945 färdigställde nationalekonomen Karin Kock dess åttonde delbetänkande, med förslag om att regeringen borde få möjlighet att påverka efterfrågan på varaktiga konsumtionsvaror, exempelvis genom att stimulera avbetalningshandeln i lågkonjunkturer och dämpa den under högkonjunkturer.³⁹ De praktiska detaljerna överläts åt en ny utredning som arbetade under 1949. I dess direktiv blandades de konjunkturpolitiska motiven med en social och moralisk kritik av den lyxbetonade kreditkonsumtionen.⁴⁰ Ett extra uppdrag åt 1949 års utredning blev att utröna hur medborgarna skulle "påverkas att lägga om sitt ekonomiska handlande från efterskotts betalning till förskottssparande"⁴¹ – samma idé om inverterad kredit som några år tidigare hade förordats av en minoritet inom KF.

36. "Kooperativa förbundets fyrtiofemte kongress", *Kooperatören* 1944:14–15; Herman Stolpe, "Kooperationen och kreditfrågan", *Kooperatören* 1945:8; John Gillberg, "Låneköp för värdebeständiga varor", *Kooperatören* 1953:18; Bertil Tronët, "Låneköp och kapitaltillgång", *Kooperatören* 1966:3; Bouveng, Sannesson & Ögren (1963) s. 21; Sjölin (1968) s. 179–182.

37. John Gillberg, "Låneköp för värdebeständiga varor", *Kooperatören* 1953:18; Tore Stäev, "Är låneköp kredithandel?", *Kooperatören* 1955:3–4; jfr. Husz (2009) s. 308–311.

38. SOU 1945:11, s. 122–124; SOU 1966:42, s. 144.

39. SOU 1945:11; Örjan Appelqvist, *Bruten brygga: Gunnar Myrdal och Sveriges ekonomiska efterkrigspolitik 1943–1947* (Stockholm 2000); Husz (2009) s. 306.

40. SOU 1949:38.

41. SOU 1949:38 s. 42–53.

Bland utredningens sakkunniga fanns också KF och sparbankerna representerade, däremot inte de privata köpmännen. De senare ansåg sig vara under angrepp och protesterade häftigt. På ledarsidan i *Radiohandlaren* argumenterades för ovanlighetens skull ur ett klassperspektiv: att inskränka avbetalningshandeln skulle "främst drabba folk med små inkomster" och innebar rentav "klasslagstiftning".⁴²

Till radiohandlarnas stora lättnad⁴³ sade dock utredningen nej till tvingande lagstiftning. I stället förordades, i fall av hotande överhettning av ekonomin, frivilliga överenskommelser mellan staten och branschorganisationerna.⁴⁴ Redan nästföljande år uppstod ett sådant läge, då Koreakriget underblåste inflationen. Hösten 1950 fick därför Kommerskollegium i uppdrag att börja förhandla med olika branscher – framför allt den snabbt växande bilbranschen – om att begränsa avbetalningshandeln. Branschföreträdarna hotades uttryckligen med lagstiftning om de inte accepterade en frivillig begränsning. Snart undertecknades en överenskommelse som förbjöd bilhandlarna att göra reklam för avbetalningsaffärer. När en privatkonsument trots allt frågade om avbetalning, innebar de nya reglerna att kontantinsatsen måste vara minst 40 procent av priset, medan resten skulle amorteras inom 15 månader.⁴⁵ Under flera år var det bara bilbranschen som omfattades av dessa inskränkningar i avbetalningshandeln, men vid 1950-talets mitt vidtogs ytterligare åtgärder för att dämpa en hotande överhettning av ekonomin.

Stabiliseringsnämnden presenterade på hösten 1955 ett förslag på en tidsbegränsad lag som skulle ge regeringen en fullmakt att reglera villkoren för avbetalningshandeln. En rad tunga remissinstanser vände sig mot sådan lagstiftning, däribland Bankförbundet, Industriförbundet, Köpmannaförbundet och KF. Den nytillträdde finansministern Gunnar Sträng valde i stället att fortsätta på den inslagna vägen med "frivilliga" kreditrestriktioner.

Kring årsskiftet 1955–1956 undertecknades överenskommelser mellan Kommerskollegium och de olika riksförbunden för cykel-, motorcykel-, piano-, radio- och möbelhandlare. Även dessa branscher kom nu att omfattas av förbudet mot reklam för avbetalningshandel och av olika nivåer

42. "Avbetalningen", ledare i *Radiohandlaren* 1949:1; jfr. "Nya ingrepp i avbetalningshandeln", *Rateko* 1955:9.

43. "Avbetalning – som hittills", ledare i *Radiohandlaren* 1949:6.

44. SOU 1949:38 s. 31–34.

45. SOU 1966:42 s. 137–138.

för minsta handpenning (20–50 procent) och längsta amorteringstid (6–40 månader). Villkoren skilde sig alltså betydligt mellan olika varor. Särskilt frikostiga kreditvillkor tillämpades för pianon; här går det möjligen att ana ett kulturpolitiskt motiv. Bilbranschens villkor skärptes däremot ytterligare: nu krävdes 50 procent handpenning och högst tolv månaders amorteringstid.⁴⁶

Överenskommelsen var endast tillfällig och när det blev dags att förhandla om förlängning, hösten 1956, satte sig flertalet branschorganisationer på tvären. De klagade på att oorganiserade företagare kunnat erövra marknadsandelar genom attraktiva krediterbudanden. Inskränkningarna i avbetalningshandeln började helt enkelt framstå som ett straff som drabbade de mest välorganiserade delarna av svenskt näringsliv, samtidigt som till exempel handeln med många hushållsmaskiner lämnades helt oreglerad. Systemet med ”frivilliga” överenskommelser som införts 1955 kollapsade därför redan 1957.

År 1960 gjorde regeringen ett nytt försök att reglera avbetalningshandeln med bilar. Nu stiftades en lag som innebar att även oorganiserade bilhandlare förbands att följa överenskommelsen mellan Kommerskollegium och Motorbranschens riksförbund. Det visade sig emellertid svårt att kontrollera om lagen verkligen efterlevdes. Vissa begagnade bilhandlare fortsatte att locka till köp med hjälp av lägre handpenning och längre amorteringstid. Därför ändrades reglerna på våren 1962, så att Kommerskollegium gavs rätten att granska bilhandlarnas bokföring även utan skäligen brottsmisstanke.⁴⁷ Därefter ansågs kreditregleringen i bilbranschen fungera väl. Motorbranschens riksförbund var nöjda och såg en fördel i att efterfrågan jämnades ut så att inte bilmarknaden blev tillfälligt mättad.⁴⁸ Vid mitten av 1970-talet valde regeringen att stimulera den sviktande bilmarknaden genom att tillåta längre avbetalningstider.⁴⁹

Kring 1960: Television, avbetalning och kärnfamilj

Televisionen kom förhållandevis sent till Sverige, men när genombrottet väl skedde så gick det mycket snabbt. Under åren 1957–1962 blev tv-mot-

46. SOU 1966:42 s. 138–141.

47. SOU 1966:42 s. 141–144.

48. Bouveng, Sannesson & Ögren (1963) s. 186–189.

49. *Konsumentkreditlag mm. Betänkande av Kreditköpkommittén* (SOU 1975:63) s. 50–55; *Finansieringsbolag. Betänkande av finansieringsbolagskommittén* (SOU 1977:97) s. 91–92.

tagare standard i hemmen, först i storstäderna och sedan på landsorten.⁵⁰ Den explosionsartade försäljningen möjliggjordes av kreditexpansion. Uppemot hälften av tv-mottagarna såldes på avbetalning, med kreditvillkor som gradvis blev allt frikostigare.⁵¹

I flera avseenden innebar åren kring 1960 starten på ett nytt kapitel i de svenska konsumtionskrediternas historia. Under dessa år steg Sverige till förstaplatsen på den europeiska topplistan över varuskulder per capita, strax före Storbritannien och långt före övriga länder.⁵² En mer positiv attityd till att köpa på kredit slog igenom i breda befolkningsgrupper. Förutom den kraftigt ökade avbetalningshandeln introducerades även nya kreditformer i landet, inte minst kreditkorten.

Nya finansbolag grundades och som deras talesperson framträdde Fredrik Lettström (1917–2003), vd för Kredit AB Thore. Vid tv-boomens början förkunnade han i *Rateko* att Sverige var ett "underutvecklat avbetalningsland" med enormt utrymme för kreditexpansion i detaljhandeln. Underutvecklingen bestod i att många handlare skötte såväl kreditupplysning som inkassering på egen hand – uppgifter som finansbolagen nu ville ta över.⁵³ Därtill kom, skrev Lettström år 1957, att många svenskar ännu upplevde det som skamligt att köpa på avbetalning – något som han delvis skyllde på propaganda från "konsumentkooperationen och vänsterpartierna". Även hos "bankerna och de borgerliga partierna" fanns dock en nedlåtande inställning gentemot de vanliga arbetare som köper varor på avbetalning, menade Lettström.⁵⁴ Han gav sig in i debatten med moraliska argument för kreditkonsumtion. Bland

50. "Svensk television", *Index: Svenska Handelsbankens ekonomiska månadsöversikt* 1960:5; Jenny Björkman, Yvonne Hirdman & Urban Lundberg, *Sveriges historia: 1920–1965* (Stockholm 2012) s. 601.

51. "Att köpa på kredit", *Index: Svenska Handelsbankens ekonomiska månadsöversikt* 1960:5; SOU 1966:42 s. 30.

52. Vid utgången av 1963 hade varje svensk i genomsnitt 252 kronor i varusuld. Storbritannien kom tvåa med 250 kronor, medan Västtysklands tredjeplats låg långt bakom med 175 kronor. Detta enligt uppgifter från finansbolagens organisation Eurofinas. Vid samma tid förekom även betydligt högre siffror på svenskens genomsnittliga konsumtionskreditsuld, vilket torde ha berott på att man då även inräknade banklån, exempelvis för köp av fritidshus. Fredrik Lettström, "Konsumtionskredit i Sverige och USA", *Rateko* 1960:2; "Sverige tvåa som kreditland", *Rateko* 1960:4; "Kreditprövningen inom avbetalningshandeln", *Rateko* 1962:12; "Kreditköp för två miljarder: Medelskulden 500 kr – största delen är bilar", *Rateko* 1963:4; "Sverige toppar kreditlista vid avbetalningskonferens", *Svenska dagbladet (SvD)* 1964-06-16.

53. Fredrik Lettström, "Ett underutvecklat avbetalningsland?", *Rateko* 1957:7–8.

54. Fredrik Lettström, "Ett underutvecklat avbetalningsland?", del 2, *Rateko* 1957:10; Fredrik Lettström, "Konsumtionskredit i Sverige och USA", *Rateko* 1960:2.

annat ansåg han att det var bättre om lönen gick till att betala av skulder än till köp av "onyttigare föremål", som sprit och tobak.⁵⁵ Därtill kom det bekanta klassperspektivet: att konsumtionskrediter är ett smörjmedel för att låta det materiella välståndet komma den breda massan till del.

Avbetalningshandelns stora fördelar är att individen betydligt snabbare kan komma i åtnjutande av en högre levnadsstandard, de nygifta kan fortare skaffa sig ett hem, husmodern som vanligtvis ej har någon hemhjälp kan genom praktiska hushållsmaskiner klara av sitt besvärliga arbete på betydligt kortare tid.⁵⁶

Från utländsk debatt finns många fler exempel på hur avbetalningskrediten framställdes som ett sätt att hålla samman kärnfamiljen. År 1955 marknadsförde franska Philips tv-apparaten som en nyckel till familjelivets återfödelse – den skulle få mannen att stanna hemma i stället för att gå på krogen.⁵⁷ Familjeargumentet var centralt även för George Katona (1901–1981), pionjär inom forskningsfältet ekonomisk psykologi, vars pamflett om avbetalning även utgavs på svenska år 1962:

Frågan är inte längre om unga familjer skall ha barn *eller* alla moderna bekvämligheter – tack vare avbetalningsköpen har de båda. [- -] avbetalningsskulder bidrar också till köpdisciplin och omsorgsfull budgetplanering. Om en ansevärd del av inkomsterna användes till att återbetala skulder man ådragit sig för viktiga ändamål, återstår mindre pengar för obetänksamt slösande.⁵⁸

Kreditdriven masskonsumtion framställdes alltså i USA som ett sätt att rädda kärnfamiljen och skapa disciplinerade medborgare. I den tyska debatten varnade däremot ordoliberalen Wilhelm Röpke (1899–1966) för att avbetalningshandeln bidrog till att bryta ner kärnfamiljen och den borgerliga moralen. Konsumtionskrediten innebär en "proletarisering" av den "andliga existensformen", skrev Röpke i sin bok *Bortom utbud och*

55. Fredrik Lettström, "Ett underutvecklat avbetalningsland?", del 2, *Rateko* 1957:10.

56. Fredrik Lettström, "Konsumtionskredit i Sverige och USA", *Rateko* 1960:2.

57. Isabelle Gaillard, "Selling televisions on credit: The rise of consumer loans in postwar France", i Jan Logemann (red.), *The development of consumer credit in global perspective: Business, regulation, and culture* (Basingstoke 2012); jfr. Söderberg (1997).

58. Katona (1962) s. 6, 10; jfr Katona (1968) s. 175–187. Det kan noteras att båda dessa svenska utgåvor av Katona utgavs av företag i reklambranschen.

efterfrågan, vars svenska upplaga fick ett gott mottagande år 1960.⁵⁹ Men i den svenska debatten om kreditkonsumtion satte hans moralargument knappast något spår.

Kreditregistrets inrättande

Ett av argumenten för kreditkonsumtion var att den bidrog till stordrift i tillverkningsindustrin, vilket pressade varornas pris.⁶⁰ Även i själva kreditväsendet fanns stordriftsfördelar att vinna. Det gällde inte minst kreditupplysningsverksamheten, som på 1950-talet var dåligt anpassad för avbetalningshandelns krav. De befintliga kreditupplysningsbyråerna var dyra, grundliga och långsamma: ofta tog det över en vecka innan de kunde leverera en kreditupplysning om en person. Resultatet blev att många detaljhandlare gav kredit till kunder helt utan formaliserad kontroll. Att be kunden återkomma om en vecka ledde ju ofta bara till att hon gick tvärs över gatan till en konkurrerande butik.⁶¹

Bristen på ändamålsenliga kreditupplysningar bidrog till att många avbetalningsköpare skuldsatte sig mer än vad de klarade av. En tidningsnotis räknade upp de avbetalningsvaror som återtagits av stadsfogden i Sundsvall enbart under november 1961: "58 bilar, 52 tv-apparater, 41 radiogrammofoner och andra radioapparater, 15 kylskåp, 10 tvättmaskiner, 28 symaskiner, 18 dammsugare, 12 bänkspisar och 42 möbler", med mera.⁶²

Särskilt vårdslös var kreditgivningen, enligt samstämmiga uppgifter, hos radiohandlarna. Från 1957 rapporterade pressen flitigt om bedrägerifall, där personer som saknat såväl jobb som bostad ändå kunnat hämta ut tv-apparater på avbetalning, vilka de sedan satt i pant eller sålt vidare.⁶³ Men även bland ärliga tv-köpare fanns många som inte lyckades fullfölja sina avbetalningar. När tv-boomen gick mot sitt slut drog en våg av kreditförluster genom radiobranschen och bidrog till att åter

59. Röpke (1960) s. 102.

60. Fredrik Lettström, "Konsumtionskredit i Sverige och USA", *Rateko* 1960:2.

61. Fredrik Lettström, "Ett underutvecklat avbetalningsland?" (del 2), *Rateko* 1957:10; Fredrik Lettström, "Schufa-systemet", *Ekonomisk revy* 1959:5; Bouveng, Sannesson & Ögren (1963) s. 36–37; SOU 1966:42, s. 55, 68–69.

62. "Svenskt välstånd tämligen ihåligt", *Rateko* 1962:1.

63. Fredrik Lettström, "Ett underutvecklat avbetalningsland?" (del 2), *Rateko* 1957:10; "För lätt att köpa på avbetalning?", *Rateko* 1958:1; "Vårdslös avbetalningssäljare får inte längre polisens hjälp", *SvD* 1959-06-06; Folke Baarsen, "Begränsad eller ohämmad konsumtionskredit?", *Kooperatören* 1960:19; Birger Lundberg, "Köpmännen och de nya kreditformerna", *Vi* 1960:35; SOU 1966:42 s. 68–69.

minska antalet handlare från 2 000 till 1 400, samma antal som innan boomen.⁶⁴

Fredrik Lettström medgav att dessa missförhållanden hade del i avbetalningshandelns dåliga rykte. Lösningen stod att finna i Västtyskland och stavades *Schufa* – ett centraliserat register för kreditupplysningar. Dess styrka låg i att konkurrerande finansinstitut och detaljhandlare accepterat att dela med sig av sin information om kundernas kreditförhållanden.⁶⁵ Efter ett initiativ från Lettström, samarbetade Sveriges finansbolag, kreditupplysningsbyråer och affärsbanker för att år 1959 bilda Kreditregister AB.⁶⁶ Där upprättades ett kartotek som snart rymde miljontals personakter, med information om alla löpande avbetalningskontrakt och varje försummad betalning. Uppgifterna lämnades ut direkt via telefon till anslutna företag som endast behövde betala 2,75 kronor per förfrågan.⁶⁷

Därmed blev det möjligt för en radiohandlare att kontrollera kreditvärdigheten hos en tv-kund på bara någon minut, före undertecknandet av ett avbetalningskontrakt.⁶⁸ Samtidigt förvandlades själva kontrakten till värdepapper som såldes vidare på finansmarknaden. Tidigare hade finansbolagen diskonterat avbetalningskontrakt med regressrätt: om kunden inte betalade som avtalat, återdebiterades kostnaden till butiken. Tillkomsten av ett centralt kreditregister innebar att finansbolagen under 1960-talet accepterade att köpa loss hela avbetalningskontraktet, inklusive kreditrisken.⁶⁹

Parallellt med avbetalningshandelns expansion, lanserades kring 1960 en rad nya former av konsumtionskredit i Sverige. Hösten 1958 började vissa banker erbjuda privatlån på upp till 5 000 kronor utan krav på sä-

64. "Ca 700-TV-handlare ger upp: Kreditsanering är nu på väg", *Rateko* 1962:3.

65. *Schufa* är en förkortning för "Schutzgemeinschaft für allgemeine Kreditsicherung" som grundades redan på 1920-talet. För en grundlig analys av Schufas verksamhet, se Frohmann (2012).

66. Fredrik Lettström, "Ett underutvecklat avbetalningsland?" (del 2), *Rateko* 1957:10; "Avbetalningshandeln får kreditregister", *Rateko* 1959:4; Fredrik Lettström, "Schufasystemet", *Ekonomisk revy* 1959:5; Herman Sparring, "Kreditregister AB", *Rateko* 1959:10.

67. Herman Sparring, "Kreditregister AB", *Rateko* 1959:10; "700 000 svenskers avbetalningsaffärer på kort", *SvD* 1960-09-28; Herman Sparring, "Kreditregister AB", *Rateko* 1961:2; "Kreditprövningen inom avbetalningshandeln", *Rateko* 1962:12.

68. År 1961 beslöt radiobranschen om att obligatorisk kreditprövning skulle gälla. Se *Rateko* 1961:10.

69. SOU 1966:42 s. 55–56, 68–69.

kerhet för personer med ordnad ekonomi som ville göra större inköp.⁷⁰ Året efter lanserade Köpmannaförbundet den nya konstruktionen köplån efter modell från KF:s låneköp. För konsumenten utgjorde detta en gynnsammare variant av avbetalningsköp: lägre räntekostnad, bara 20 procent handpenning, upp till 24 månaders avbetalningstid. Det var även kring 1960 som låneköpet började nå större omfattning, efter att KF fört upp tv-mottagare på listan över tillåtna låneköpsvaror.⁷¹

Kring 1960: Kritiken mot kreditkorten

En av de nya kreditformerna kring 1960 var mer kontroversiell än de övriga: kreditkorten. Utmärkande för dessa krediter är att de saknar en bortre tidsgräns. Krediten är i stället "revolverande" så att varje amortering ger utrymme för ny skuldsättning. Den övre kreditgränsen sätts i förväg: tio procent av personens årsinkomst blev svensk standard.⁷²

Kreditkorten introducerades i Sverige på initiativ av småhandlare i Stockholm som ville konkurrera med varuhusen. Först ut var Stockholms Konto-Ring i februari 1959. Inom ett år hade en rad andra finansinstitut, knutna till affärsbankerna, lanserat olika kreditkort. Under 1960-talet skedde en rad sammanslagningar och till slut återstod ett dominerande kreditkortsföretag: Köpkort AB.⁷³ På hösten 1960 utbröt en livlig debatt om kreditkorten. Den utlösande faktorn var en resolution som antogs av KF:s samlade distriktsstyrelser den 25 september. Budskapet var att kredit visserligen kunde vara legitimt vid noga planerade inköp av varaktiga varor, men att man inte fick tillåtas att uppmuntra till impulsköp av förbrukningsvaror på kredit. Kreditkorten "medför allvarliga risker för de enskilda hushållens ekonomi. Samtidigt hotar dess snabba tillväxt att undergräva den ekonomiska stabiliseringspolitiken."⁷⁴

Utspelet väckte stort uppseende. Dagspressen återgav KF:s kritik och började vädra olika problem som kunde knytas till kreditkon-

70. Bertil Harrison, "Bankernas nya lånegiv", *Rateko* 1958:11; Bouveng, Sannesson & Ögren (1963) s. 21, 55–57.

71. Bertil Harrison, "Köplånen", *Rateko* 1959:3; "Köplånen – en presentation", *Rateko* 1959:3; Sven G. Strand, "I många former trivs krediten", *Kooperatören* 1960:19; Bouveng, Sannesson & Ögren (1963) s. 53–55; Sjölin (1968) s. 113–114, 182.

72. Bouveng, Sannesson & Ögren (1963) s. 51–52; SOU 1966:42 s. 58–60; Barbro Anell & Charles Berkow, "Kontokreditmarknaden på konsumentområdet: En kartläggning", Konsumentverket, rapport 1980:7–1.

73. Bouveng, Sannesson & Ögren (1963) s. 22; SOU 1966:42 s. 58–60.

74. "Resolution i kontanthandelsfrågan antagen vid Gemensamma distriktsstyrelsekonferensen den 25 september 1960", *Kooperatören* 1960:19; även publicerad i *Vi* 1960:41.

sumtionen.⁷⁵ Det ordnades debattprogram i tv och diskussionsmöten i föreningslivet. Kreditkortens ständige försvarare i dessa sammanhang var Fredrik Lettström.⁷⁶ Även om radiohandlarna tenderade att bejaka kreditexpansionen, rådde det knappast enighet bland detaljhandelns företrädare. Köpmannaförbundets tidning *Köpmannen* menade att det "ligger åtskilligt i den varning som kooperationens kritik innebär". De vände sig mot den "propaganda i kreditfrämjande syfte" som "ruckar på den sunda regeln" att handel över disk "skall vara kontanthandel".⁷⁷

Debatten pendlade mellan privat- och samhällsekonomiska synvinklar. Sedd i sin historiska kontext, handlade den om två motsatta förståelser av ekonomisk modernisering. Kreditkortens förespråkare blickade mot USA som en förebild. För dem pekade moderniseringens väg rakt mot det kontantlösa samhället som snart skulle bli verklighet, antog de.⁷⁸ Konsumentkooperationens ideologer, å andra sidan, vårdade minnet av hur KF hade moderniserat dagligvaruhandeln genom att framgångsrikt genomdriva sin kontantprincip. Ställningstagandet mot kreditkort var för dem en logisk fortsättning på samma moderniseringsarbete. De fruktade att "kreditflodens översvämmning" skulle leda till en historisk kräftgång, tillbaka till "ett skuldsatt Fattigsverige".⁷⁹

Kooperatörerna tvingades ständigt att försvara sig mot anklagelser om att vara doktrinära bakåtsträvare. Trots allt var det ytterst motvilligt som KF hade accepterat att lansera låneköp som en egen variant på den populära avbetalningshandeln. Elaka tungor menade att det bara var en tidsfråga innan KF skulle ge upp även denna motståndskamp och lansera ett eget kreditkort.⁸⁰ Som ett slags kompromiss mellan de två motsatta positionerna, tecknade *Dagens Nyheters* ledarsida bilden av hur

75. Birger Lundberg, "Ett ord i rätten tid", ledare i *Vi* 1960:41; "KF-angrepp på kontoköpen: Ruinerande för hushållen", *Dagens Nyheter* (DN) 1960-09-26; "På krita", ledare i *Aftonbladet* (AB) 1960-09-26; Ingemar Henriksson, "Ska kreditkorten ruina folk? Köpmännen tvingade att hänga med", *AB* 1960-09-26; "Kredithandeln", ledare i *DN* 1960-09-29; jfr. "Radio/TV-handeln och konsumtionskrediterna", *Rateko* 1961:10.

76. "KF får svar på tal: Kreditkorten möjliggör sund budget och sparande", *SvD* 1960-09-27; Herman Stolpe, *Kredit och reklam på avvägar* (Stockholm 1961) s. 111–112.

77. *Köpmannen*, citerad i *Kooperatören* 1960:19.

78. Fredrik Lettström, "Konsumtionskredit i Sverige och USA", *Rateko* 1960:2; "Sverige tvåa som kreditland", *Rateko* 1960:4.

79. Herman Stolpe, *Kredit och reklam på avvägar: En diskussionshandledning för gruppstudier* (Stockholm 1961) s. 3.

80. *Kooperatören* 1960:19; Stolpe (1961).

den ekonomiska moderniseringen gått i en cirkelrörelse, från kredit- till kontant- och åter till kreditkonsumtion. Men medan den gamla fattigkrediten gällde dagligvaror var det nu fråga om en välståndskredit för köp av nya varutyper.⁸¹

Debatten år 1960 gällde en nästan oprövad kreditform och gick sällan in på konkreta exempel. Det framkom sällan om den tänkta kreditkortsconsumenten var fattig eller rik, man eller kvinna. Ett undantag är en illustration i *Kooperatören* som visar en kvinna med barn under ena armen och en varukasse i den andra som kommer ut ur en guldbutik. "Har kontokortet kanske möjliggjort ett impulsköp i en butik inom denna bransch?" frågar bildtexten.⁸² Hösten 1960 upplät *Kooperatören* även utrymme åt Finansdepartementets sakkunnige, Folke Baarsen. Han rättfärdigade konsumtionskrediterna utifrån en tydlig socialliberal position med plats för både ett socialt rättviseargument och ett liberalt rättighetsargument.

Att inskränka avbetalningshandeln vore en "social orättvisa", då det skulle sätta en gräns för konsumtionsutrymmet för låginkomsttagare. Samtidigt var det nödvändigt med strikta kreditupplysningar för att "skilja agnarna från vetet". Att var fjärde ansökan om kreditkort enligt uppgift ledde till avslag hade enligt Baarsen inget med rättvisa att göra, utan var bara en rationell bedömning utifrån strikt kommersiella kriterier. "En liberal samhällsuppfattning" innebar också att ekonomiska aktörer hade rätt att ingå i kreditförhållanden grundade på "inbördes förtroende". Eftersom staten inte skulle ägna sig åt "förmyndarskap över medborgarna", fick kreditgivningen bara inskränkas "av penningpolitiska skäl". Likväl ansåg regeringens sakkunnige det vara självklart att livsmedel och andra förbrukningsvaror "även med ett liberalt betraktelsesätt borde vara uteslutna från kredithandeln".⁸³

1960-talet: Liberaliseringens vindar

Finansminister Gunnar Sträng tillmötesgick KF:s varnande utspel genom att tillsätta en stor utredning om konsumtionskrediterna. Ledamöterna representerade i huvudsak olika intressegrupper, däribland LO, KF, Handelsbanken, Köpmannaförbundet och bilbranschen. Utredningsdi-

81. "Kredithandeln", ledare i *DN* 1960-09-29.

82. Alf Carlsson, "Konjunkturer och konsumentkredit", *Kooperatören* 1960:19.

83. Folke Baarsen, "Begränsad eller ohämmad konsumtionskredit?", *Kooperatören* 1960:19.

rektiven lade särskild vikt vid den konjunkturpolitiska aspekten och pekade på förhand ut Storbritanniens reglering av avbetalningshandeln som en förebild för Sverige.⁸⁴

Konsumtionskreditutredningen tog fem år att färdigställa. Först genomfördes under 1961 en stor SCB-undersökning, som visade att Sveriges befolkning var kluven i sina attityder. Många undvek helst att skuldsätta sig, men de som väl hade börjat konsumera på kredit tenderade att fortsätta med detta. Barnfamiljer gjorde det i betydligt större utsträckning än övriga. Arbetare var mer kreditbenägna än tjänstemän och företagare, medan jordbrukare var klart mest negativa till att sätta sig i skuld.⁸⁵ Vid 1960-talets mitt stod det klart att kreditkorten inte hade blivit den flodvåg som KF hade varnat för. Kreditkorten stod bara för någon procent av den totala konsumtionskrediten, men spelade ändå en viktig roll i att stimulera försäljningen av kläder, smycken och andra "shoppingvaror".⁸⁶ "I stort sett torde samhället inte ha anledning att reagera mot konsumtionskrediterna", skrev Konsumtionskreditutredningen. Slutsatsen blev att kredit var ett rationellt inslag i hushållens planering av sin framtid. Sveriges ekonomi skulle bygga på "fri konkurrens och fritt konsumtionsval", vari även ingick en frihet att avtala om kredit. Eftersom avbetalningshandeln ökade konsumtionen av nya industriprodukter av varaktig karaktär, på bekostnad av förbrukningsvarorna, var den rentav "framstegsfrämjande". Utredningen underströk att konsumtionskreditens funktion "måste ses i ett historiskt perspektiv" – vilket i sammanhanget innebar ett tydligt avvisande av KF:s traditionella kreditmotstånd, som varit den direkta anledningen till att utredningen tillsattes.⁸⁷

Endast i två avseenden såg utredningen skäl till statliga ingripanden. För det första förordades en förbättrad konsumentupplysning med angivande av effektiv ränta, för att möjliggöra "en effektiv konkurrens mellan olika kreditformer" och därmed lägre kreditkostnader. Sådan lagstiftning skulle dröja till slutet av 1970-talet, se nedan. För det andra ansåg utredningen att regeringen borde ges en allmän befogenhet att, vid hotande överhettning av ekonomin, inskränka villkoren för avbetal-

84. SOU 1966:42 s. 13.

85. SOU 1966:42 s. 21–23.

86. SOU 1966:42 s. 18.

87. SOU 1966:42 s. 162.

ningshandel i samtliga branscher, inte bara bilbranschen. Detta förslag lämnades dock utan åtgärd.⁸⁸

Från 1960-talets mitt kom det politiska intresset för kreditkonsumtion att förskjutas från konjunkturpolitik till konsumentpolitik. Detta innebar även en ny roll för KF, vars ledande företrädare samtidigt tenderade att släppa sin principiella kritik av kreditkonsumtionen.⁸⁹ Nils Thedin var KF:s representant i Konsumtionskreditutredningen. Hösten 1965 manade han till nytänkande i en uppmärksamrad ledarartikel i tidningen *Vi*. Rörelsen borde ”erkänna krediten som ett produktivt inslag i modern livsföring”, skrev han.⁹⁰ Utspelet tycks inte ha mött något motstånd från de förtroendevalda inom KF. ”Tiden är mogen”, konstaterade *Vi*, ”att ge en generösare kredit än hittills”.⁹¹ Enorma summor hade nämligen investerats i nya Domusvaruhus runt om i landet. Nu var det nödvändigt att maximera deras försäljning av möbler, hemelektronik, hushållsmaskiner och andra dyrare varor.⁹²

Våren 1966 liberaliserade KF reglerna för låneköp. Dels sänktes kravet på handpenning från 20 till 10 procent. Dels övergavs försöket att skilja mellan nyttiga och onyttiga varor. Tidigare hade KF haft en lista över de varor som var tillåtna att sälja på kredit. Nu bestämdes i stället att låneköp kunde beviljas till allt utom ”livsmedel och dagliga förbrukningsartiklar” – en gränsdragning som förvisso inte var självklar. I praktiken innebar det att man hädanefter kunde gå till Domus och köpa en kostym på kredit – även om man fortsatte kräva kontant betalning för skjortor och strumpor.⁹³ Resultatet blev en kraftig ökning av KF:s kreditförsäljning mellan 1965 och 1975. Likväl blev inte låneköpen någon allvarlig utmaning till avbetalningssystemet, som rent kvantitativt fortsatte att vara dominerande kreditform i svensk detaljhandel.⁹⁴

88. SOU 1966:42 s. 162–183; SOU 1975:63 s. 170.

89. Lars Eronn, ”Kooperation och kredit”, ledare i *Kooperatören* 1966:3; jfr. Sjölin (1968) s. 117.

90. Nils Thedin, ”Omvärdering av krediten”, ledare i *Vi* 1965:39; se även ”Sund kredit naturligt i vår hushållning”, *Vi* 1965:40; ”KF ändrar inställning till kredit?”, *Fri köpenskap* 1965:39.

91. Birger Lundberg, ”Tiden är mogen”, ledare i *Vi* 1965:42.

92. Lars Eronn, ”Kooperation och kredit”, ledare i *Kooperatören* 1966:3; Bertil Tronët, ”Låneköp och kapitaltillgång”, *Kooperatören* 1966:3.

93. Gösta Gillberg, ”Nya låneköpsregler”, *Kooperatören* 1966:3.

94. ”Låneköp för 45 miljoner i fjol”, *Kooperatören* 1968:4; ”390 låneköp per dag”, *Kooperatören* 1976:2; SOU 1975:63 s. 48, 61, 90–92.

1970-talet: Konsumentpolitikens genombrott

Under 1960-talet tillsattes en lång rad olika utredningar om konsumentskydd i Sverige. Utredningarna resulterade på 1970-talet i stiftandet av en rad nya lagar och i inrättandet av de nya myndigheterna Marknadsdomstolen och Konsumentverket.⁹⁵ Som ett led i den konsumentpolitiska vägen tillsattes år 1971 ännu en utredning, Kreditköpkommittén, med uppdrag att utarbeta en ny lagstiftning om både avbetalning, låneköp, uthyrning och kreditkort. Kommittén leddes av Peter Westerlind, som även var ordförande i Marknadsdomstolen. "Med vår tids suggestiva marknadsföring blir konsumenten alltför lätt offer för sina impulser", förklarade Westerlind år 1975, när han presenterade förslaget till konsumentkreditlagen. Där föreskrevs minst 25 procents handpenning vid alla kreditköp över 500 kronor, som en spärr mot impulsköp. Därtill fanns bestämmelser som i praktiken skulle avskaffa avbetalningshandeln, förutom i bilhandeln, och långtidsuthyrningen, som framför allt gällde tv-apparater.⁹⁶ Industriförbundets företrädare skrev i sin reservation att "lagförslaget ytterst siktar till att slå ut kreditköpet".⁹⁷

Näringslivets organisationer bildade en enad front mot lagförslaget, som däremot stöddes av LO. Industriförbundet, Grossistförbundet och Köpmannaförbundet producerade ett gemensamt remissvar, med uppbackning av finansbolagen, Bankföreningen och Reklambyråförbundet samt politiker från Folkpartiet.⁹⁸ I sitt försvar av kreditkonsumtionen följde näringslivet tre distinkta argumentationslinjer. För det första användes ett nationalekonomiskt argument. Inskränkt möjlighet till kreditkonsumtion skulle leda till minskad efterfrågan på dyra och varaktiga varor, i förlängningen till minskad sysselsättning i vissa branscher.⁹⁹ Man skulle förvisso kunna tänka sig ett motsvarande uppsving i konsumtionen av tjänster och förbrukningsvaror, inklusive onyttiga njutningsmedel. Men om detta sadades ingenting. För det andra använ-

95. Aléx (2003) s. 141–150; SOU 1975:63 s. 115–123.

96. SOU 1975:63; "Konsumenten – alltför lätt offer för impulser", *SvD* 1975-08-30. Avbetalningshandeln avskaffades i detaljhandeln genom att konsumentkreditlagen inte tillerkände säljaren någon återtaganderätt, utom för väldigt dyra varor.

97. Reservation av Göran Björling, sekreterare i Industriförbundet och ledamot i Kreditköpkommittén. Denna reservation stöddes även av näringslivets två sakkunniga, som företrädde Köpkort AB och Svenska AB Philips. SOU 1975:63 s. 247–267, 271.

98. SOU 1975:63, s. 268–269; Olle Wästberg, "Fult att låna, bra att spara?", *SvD* 1975-10-07; Regeringens proposition 1976/77:123 med förslag till konsumentkreditlag m.m., s. 215, 219–223, 237.

99. SOU 1975:63 s. 247; Prop. 1976/77:123 s. 75–76, 105, 210, 222.

des ett frihetsargument, grundat på en liberal idé om den rationella individen. Envar borde tillerkännas en förmåga att bedöma sin egen betalningsförmåga och därmed även ha en rätt att sätta sig i skuld.¹⁰⁰ Förslaget till konsumentkreditlag utmålades i *Rateko* som ett uttryck för ett socialdemokratiskt förmynderi, där nästa steg skulle bli att "statliga kreditinstitut" tog sig makt att detaljstyra hushållens konsumtion.¹⁰¹ För det tredje använde näringslivets företrädare – men även Konsumentverket – ett rättviseargument till försvar av kreditkonsumtionen. Att höja handpenningen skulle tvinga låginkomsttagare att avstå från dyrare varor.¹⁰² Till klassperspektivet knöts även ett familjeperspektiv. Som exemplarisk kreditkonsument framhölls barnfamiljen med två arbetande föräldrar, som "vill köpa en tvättmaskin för att få större tid för familjeliv". Avbetalningskrediten ansågs för dessa vara en möjlighet att få mer tid med barnen, i stället för att ägna kvällarna åt handtvätt.¹⁰³

Motoffensiven blev framgångsrik. Efter valet 1976, då en borgerlig regering tillträdde, blev lagförslaget genast omarbetat. Därmed rädades avbetalningshandeln, liksom tv-uthyrningen. Lagen som antogs föreskrev visserligen 20 procent handpenning vid kredithandel, fast nu med möjlighet till undantag "i enlighet med god sed" – en formulering som i praktiken betydde att kreditkortet kunde undantas från kravet på kontant handpenning. Konsumentkreditlagen hade i stort sett reducerats till en bestämmelse om att försäljare måste ge tydlig information om kreditkostnaderna.¹⁰⁴ Kreditinstitutet kunde dock inte pusta ut. Regeringen hade nämligen börjat smida planer på att begränsa deras totala utlåning enligt samma regelverk som redan omfattade bankerna. Sådan lagstiftning trädde i kraft år 1980 och saknade konsumentpolitiska motiv.¹⁰⁵

100. SOU 1975:63 s. 247, 268; Prop. 1976/77:123 s. 222, 238–239.

101. Bertil Harrison, "Avbetalningshandeln vara eller icke vara", ledare i *Rateko* 1975:9; Bertil Harrison, "Översåtarnas karta contra konsumentens fria val", ledare i *Rateko* 1975:12; Gunnar Karneman, "Moderna pengar", *Rateko* 1978:10.

102. SOU 1975:63 s. 247–250; Prop. 1976/77:123 s. 75, 105, 222; Bertil Harrison, "Jämlikhet – eller vad?", ledare i *Rateko* 1973:5–6; "Man betalar och betalar och betalar...", *Rateko* 1975:11.

103. SOU 1975:63 s. 248–249; Olle Wästberg, "Fult att låna, bra att spara?", *SvD* 1975-10-07.

104. Prop. 1976/77:123.

105. SOU 1977:97; Regeringens proposition 1978/79:170 med förslag till lag om finansbolag, m.m.; Gunnar Karneman, "Moderna pengar", *Rateko* 1978:10.

1975–1980: Kreditkortens utbredning

Under perioden 1960–1975 växte bruket av kreditkort stadigt, men plastkortet förblev en marginell kreditform i jämförelse med avbetalningshandeln. Från 1970-talets mitt förändrades detta. Särskilt under åren 1976–1979 skedde en närmast explosiv tillväxt av de sammanlagda kreditkortsfordringarna i Sverige, samtidigt som avbetalningsfordringarna slutade växa.¹⁰⁶ År 1979 skrev kreditkortföretaget Finax i en reklambroschyr:

Förr hette det: spara först och köp sen. I dag använder cirka 1 miljon svenskar kontokort varje dag. Det är en revolution på gång i Sverige. Kontokortet, de nya pengarna, håller på att vända upp och ner på många gamla fördomar och nedärvda värderingar. Den här utvecklingen har gått raskt och den bästa draghjälpen har 70-talets höga inflation varit. Allt fler och fler har upptäckt att det lönar sig att låna upp pengar *nu* för köp av t.ex. kapitalvaror och betala tillbaka om några år med mindre värdefulla kronor.¹⁰⁷

Hög inflation resulterade under 1970-talet i en låg eller negativ realränta: att spara pengar var en ren förlustaffär, att skuldsätta sig var lönsamt.¹⁰⁸ Att det blev just kreditkortet som expanderade år 1975–1980 hängde även samman med de ovan nämnda planerna på en ny konsumentkreditlag, vars udd riktades mot avbetalningssystemet. För detaljhandlarna fanns goda skäl att satsa på alternativa kreditformer.¹⁰⁹ Samtidigt ökade antalet kort på marknaden då Köpkort AB fick konkurrens av nya kreditkortföretag, bland andra Finax som var en avknoppning av Philips-koncernens ovan nämnda finansbolag.

Kreditkortföretagen började annonsera i pressen för att locka nya kunder med särskilt billiga krediter under en välkomstperiod. Samtidigt samarbetade de med olika butikskedjor för att utfärda särskilda

106. Anell & Berkow (1980) s. 13–15; Regeringens proposition 1979/80:159 med förslag till lag om ändring i lagen (1974:922) om kreditpolitiska medel, m.m., s. 31; *Kontokort: Slutbetänkande av kontokortskommittén* (Ds Fi 1984:10) s. 66–67, 203; se även Solveig Wikström, "80-talets konsument – krav på och möjligheter för RGT-handeln", *Rateko* 1980:9.

107. Finax, "Ensam är inte alltid stark", reklambroschyr, 1979, vardagstryck, Kungl. biblioteket (KB).

108. "Negativ realränta ej ovanlig", *Aktuell ekonomi* 1978:4; Gunnar Karneman, "Kontokort – en väg för finansplanering även för hushållen", anförande för Finansieringsföretagens förening, 17/4 1979, vardagstryck, KB.

109. Anell & Berkow (1980) s. 13–15; "Finax 10 år", intervju med vd Arne E. Frödén, i "FinaxNyheter", reklamtabloid, 1981, vardagstryck, KB. *Rateko* ägnade under perioden 1975–1980 ett stort intresse åt kreditkortet.

kundkort med kreditutrymme. Via dessa kundkort fick butikskedjorna även en möjlighet att kartlägga köpbeteenden och arbeta med riktad direktreklam.¹¹⁰ Ett exempel är hur Finax och Resebyråföreningen marknadsförde Resekonto som ett sätt att finansiera semestern: "en vecka på Mallorca (fr 100 kr/mån)". Semestersugna konsumenter uppmanades att inte bara söka kredit för en resa, utan även ta sikte på det maximala kreditutrymmet: tio procent av årsinkomsten. Detta eftersom Resekonto samtidigt fungerade som ett vanligt Finax-kreditkort, som kunde användas för att köpa allt "från byggmaterial till guld och juveler".¹¹¹ Kreditkortens användningsområde vidgades kring 1980 till att även omfatta en bred uppsättning av tjänster, exempelvis taxiresor och biografbesök.¹¹²

Att skaffa ett kreditkort gick betydligt snabbare från år 1977. På initiativ av bankerna startades då Upplýsningscentralen (UC): ett datoriserat register över alla svenskar med uppgift om deras inkomster och eventuella betalningsanmärkningar. Före dess hade det krävts ett telefonsamtal till arbetsgivaren för att kontrollera inkomstuppgifterna innan något kort kunde utfärdas.¹¹³ Men samtidigt som kreditupplýsningarna kunde levereras snabbare än tidigare, var de tunnare till innehållet. Där fanns inkomstuppgift och eventuella betalningsanmärkningar, men ingen uppgift om hur stora skulder personen redan hade. Tidigare hade Kreditregister AB kunnat användas av banker och finansbolag för att utbyta information om hur stora krediter som beviljats till varje kund. Informationsutbytet förbjöds år 1973 genom den nya kreditupplýsninglagen som syftade till att skydda den personliga integriteten. Lagen förbjöd också registrering av betalningsförsummelser som inte blivit fastställda av en statlig myndighet.¹¹⁴

110. Gunnar Karneman, "Moderna pengar", *Rateko* 1978:10; "Ensam är inte alltid stark", reklambroschyr från Finax, 1979, vardagstryck, KB; Finax, "Direktreklam till Era kontokortskunder", utskick 1980-03-04, vardagstryck, KB; Anell & Berkow (1980) s. 7-10, 26.

111. Finax, "Resekonto, kreditkortet som tar dig dit du vill", reklambroschyr, 1977, vardagstryck, KB; Finax, "Ditt FinaxKonto är också ett 'resekonto'", reklambroschyr, 1983, vardagstryck, KB.

112. Finax, årsredovisning 1981, vardagstryck, KB.

113. Finax, "Minneslista vid ansökan om kontokort", 1975-11-14, vardagstryck, KB; Finax, "Viktigt meddelande rörande 'Snabbkrediten'", utskick 1977-11-07, vardagstryck, KB; Annon från UC AB i *Rateko* 1978:2; Fredrik W. Lettström, "Inför 80-talet: Ekonomin - handelns och konsumenternas", *Rateko* 1980:11-12.

114. *Kreditupplýsning och integritet* (SOU 1972:79); Anell & Berkow (1980) s. 16; Ds Fi 1984:10 s. 7, 42.

Följden av detta integritetsskydd blev att en person enkelt kunde skaffa ett kreditkort hos varje kortföretag, vart och ett med ett kreditutrymme motsvarande tio procent av årsinkomsten. Enda kravet var en fast bostad och en fast anställning.¹¹⁵ Till slut beslöt sig även KF, må vara motvilligt, för att lansera ett eget kreditkort. På hösten 1978 väcktes en diskussion om att Kooperationen måste erbjuda den populära kreditformen för att klara sig i konkurrensen med privathandlarna. Ett år senare lanserade några av de större konsumföreningarna det nya kortet vid namn Kontoköp. Att en konsumförening gjort reklam för att man kunde köpa både mat och underkläder på kredit kunde visserligen väcka viss debatt på lokal nivå år 1980. Men vid denna tidpunkt blev det ändå uppenbart att KF en gång för alla hade gett upp sitt principiella motstånd mot kreditkonsumtion.¹¹⁶

Kring 1980: Restriktioner för kreditkortet

I april 1979 samlades Finansieringsföretagens förening till sitt årliga möte, med tal av direktörerna vid Köpkort och Köpmannaförbundet. Talarna glädde sig över kreditkortets snabba tillväxt och den mer positiva attityd till skuldsättning som brett ut sig under 1970-talet, underblåst av inflationen. Men de uttryckte också missnöje över att "moraliserande tongångar" på sistone hade fått stort genomslag i pressen.¹¹⁷ I riksdagen hade kritiken mot kreditkort lyfts upp på nytt från socialdemokratiskt håll. Dessa varnade inte bara för överskuldsättning, utan klagade också på att möjligheten att konsumera på kredit var ojämnt fördelad. Kreditprövningen beskrevs som en orättvis bortgallring av pensionärer och andra låginkomsttagare.¹¹⁸ Det är första gången ett sådant rättviseargument dyker upp i det studerade materialet.

115. Finax, "Att sälja med konto-kort", reklambroschyr, 1975, vardagstryck, KB; Finax, "Kreditsituationen kommer att påverka kontokortet", utskick 1977-10-27, vardagstryck, KB; Kundkredit, "Att sälja med kontokort", broschyr, 1979, vardagstryck, KB; Finax, "Möjligheterna med FinaxKonto FinaxKontolån i Din butik", broschyr, 1982, vardagstryck, KB.

116. Bengt Strömberg, "Kooperativt kontokort i stöpsleven", *Kooperatören* 1978:11; Bengt Strömberg, "Förbundsstämma om kontokort", ledare i *Kooperatören* 1978:12; Hilbert Berthling, "Kontoköp – ett konsumentkooperativt alternativ", *Kooperatören* 1979:5; "Försiktig start för Kontoköp", *Kooperatören* 1980:1; Bengt Strömberg, "I Gislaved säger man nej till kontokort", *Kooperatören* 1980:5.

117. Gunnar Karneman, "Kontokort – en väg för finansplanering även för hushållen" och Ernst Olaf Holm, "Kontokort och creditsystem i morgondagens detaljhandel", anföranden för Finansieringsföretagens förening, 17 april 1979, vardagstryck, KB.

118. Motion 1978/79:1515 av Roland Sundgren m.fl..

Mellan hösten 1979 och hösten 1981 var den politiska debatten om kreditkort som mest intensiv. Krav på totalförbud mot kreditkort restes av bland andra VPK, Socionomförbundet och fackliga lokalorganisationer.¹¹⁹ Vid 1981 års kongress tog LO ställning för att ”strypa kreditförsörjningen för kontokortsföretagen”. Syftet var dels att förebygga överskuld-sättning hos enskilda individer, dels ”att flytta över pengar dit där de gör större nytta – till den offentliga sektorn och industrins investeringar”. Men inte heller här märktes spår av något generellt moraliserande över kreditkonsumtion. Tvärtom menade LO att ”vanliga löntagare” borde få större möjligheter att låna pengar direkt av banken, i stället för att använda kreditkort.¹²⁰

Därvidlag anknöt LO till den målsättning som hade väglett Kreditköpkommittén på 1970-talet: att kreditgivning och varuhandel bör skiljas åt, tidsmässigt och rumsligt. En måttlig skuldsättning ansågs inte i sig vara något problem. Att låta krediter marknadsföras i butikerna ansågs däremot som en ökad risk för irrationell överkonsumtion som ledde till överskuld-sättning. Idealet vore därför att konsumenten först via banken fick tillgång till lånade pengar, som sedan kunde användas till väl genomtänkta köp.¹²¹ Här blir det tydligt hur LO kring 1980 övertog KF:s tidigare roll. Att debatten om kreditkortens skadeverkningar tog fart under hösten 1979 berodde delvis på att KF just då lanserade sitt kreditkort. På förslag av ledamöter från S, C och VPK beslöt riksdagen att tillsätta en parlamentarisk kommitté för att undersöka kreditkorten ur såväl konjunktur- som konsumentpolitisk synvinkel.¹²²

Dessa två aspekter gled samman i den debatt som blossade upp kring 1980, precis som varit fallet kring 1960. När krav restes på bättre konsumentskydd, kunde handelsminister Gösta Bohman (M) (1911–1997) svara att regeringen redan förberedde en reglering av betalningsvillkoren för kreditkort.¹²³ Han syftade då på en sedan länge planerad lagändring som skulle låta regeringen sätta ett utlåningstak för finansbolagen, precis

119. Motion 1980/81:96 av Lars Werner m.fl. (VPK); Motion 1980/81:195 av Lars Werner m.fl. (VPK); Ds Fi 1984:10 s. 9.

120. Landsorganisationen i Sverige, ”Protokoll: Landsorganisationens 20:e ordinarie kongress 19–26 sept 1981” s. 989–992, 1025–1026.

121. SOU 1975:63 s. 11–21, 153–155, 171.

122. Näringsutskottets betänkande 1979/80:24; Näringsutskottets betänkande 1979/80:27; Finansutskottets betänkande 1979/80:39; Bengt Strömberg, ”Nya turer kring kontokorten: Det blir en statlig utredning”, *Kooperatören* 1980:1.

123. Näringsutskottets betänkande 1979/80:24.

som man redan gjort för bankerna. Därtill skulle regeringen ges möjlighet att reglera kreditvillkoren för kortköp. Motiven för detta var till en början strikt konjunkturpolitiska. Men i den proposition som lades fram på våren 1980, hette det att åtgärderna "skall kunna användas för både samhällsekonomisk och konsumentpolitisk reglering".¹²⁴

Det ekonomiska världsläget präglades av att USA på hösten 1979 fått en ny centralbankschef, Paul Volcker, som genast valde att chockhöja styrräntan i kamp mot inflationen. Men när Sveriges Riksbank ville höja räntan, stoppades detta av Gösta Bohman. Han föredrog att laborera med en mer detaljerad kreditreglering¹²⁵ – exempelvis genom att styra villkoren för kreditkort. Dittills hade kortinnehavare kommit undan med att betala fem procent av skulden varje månad. Från den 1 januari 1981 måste dock alla kreditkortköp betalas av till 25 procent redan på första månadsräkningen, som en fördröjd kontantinsats. Strax därefter utfärdade regeringen även ett tak för hur mycket finansbolagen fick öka sin utlåning. Åtgärderna resulterade i att kortkrediternas totala volym minskade kraftigt under 1981. Framför allt var det försäljningen av dyrare varor på kreditkort som gick tillbaka, vilket bara delvis kompensades av en ökad försäljning av "shoppingvaror" på kredit.

Efter att Moderaterna på våren 1981 lämnat regeringen, efterträddes Gösta Bohman som ekonomiminister av Rolf Wirtén (FP), som snabbt tillmötesgick finansbolagens krav på att ånyo liberalisera kreditgivning- en. Regeln om 25 procent amortering av kortkrediter avskaffades, bara efter ett år i kraft. I gengäld lovade finansbolagen att vara återhållsamma i marknadsföringen av kreditkort.¹²⁶ Men den utlovade återhållsamheten var snart som bortblåst.

Några år in på 1980-talet uppmärksammades hur handeln med hem- elektronik i allt högre grad börjat kretsa kring att sälja krediter. Vissa större kedjor avstod från att tjäna pengar på själva varuhandeln, men tog ut uppemot 50 procent i effektiv ränta av sina kreditkunder. Andra frestade med "varuköplån" som innebar att den som köpte en tv-apparat för 6 000 kronor på kredit samtidigt kunde få samma summa kontant i

124. Prop. 1979/80:159.

125. Torsten Svensson: "Novemberrevolutionen: Om rationalitet och makt i beslutet att avreglera kreditmarknaden 1985", Finansdepartementet, Ds 1996:37, s. 31.

126. "25-proc-regeln för kontokort avskaffas", *Rateko* 1981:10; *Finax*, årsredovisning 1981.

handen som ett extra lån.¹²⁷ Detta skedde alltså innan den så kallade novemberrevolutionen, då Riksbanken beslöt att avskaffa utlåningstaken för banker och finansbolag¹²⁸ – en händelse som i senare historieskrivning beskrivits som en vändpunkt. Men under de föregående åren hade utlåningstaken redan hunnit förlora mycket av sin praktiska betydelse. Finansinstitutet hade lärt sig att kringgå utlåningstaken genom att använda så kallade transportlån för att manipulera den officiella kreditvolymen vid varje avräkningstillfälle.¹²⁹ Manipulation av sådant slag är ännu ett skäl till att kvantitativa uppgifter om konsumtionskrediternas omfattning måste underkastas en hård källkritik.

Slutdiskussion

Möjligheterna att köpa på kredit har bidragit till att forma konsumtionsmönster i Sverige. Vem som kunnat köpa vad har påverkats av de kreditvillkor som satts upp av såväl statliga myndigheter, till exempel Kommersekollegium, som av icke-statliga aktörer, till exempel Kooperativa förbundet. I vissa fall har dessa villkor skilt sig mellan olika varutyper, grundat i föreställningar om vilken konsumtion som är nyttig. Motiven för statliga regleringar har antingen varit konjunktur- eller konsumentpolitiska. Indirekt har också lagstiftning till skydd för den personliga integriteten fått stor betydelse för kredithandeln, genom att begränsa informationsinnehållet i kreditupplysningar om privatpersoner.

Avbetalningshandeln var den helt dominerande formen för kreditkonsumtion under efterkrigstiden. Främst var det varaktiga industriprodukter, som bilar och tv-mottagare, som köptes på avbetalning. På 1960-talet blev Sverige det land i Europa med störst avbetalningskredit per capita. Inrättandet av ett centralt register för kreditupplysningar kan ses som en vattendelare i denna utveckling. Detta är en aspekt som forskningen hittills ägnat mycket liten uppmärksamhet. Ännu återstår det för någon att skriva den svenska kreditupplysningsverksamhetens historia.

127. "KO vill stoppa butikernas köplån", *Expressen* 1984-07-23; "Kapitalismens dödgrävare", *Dagens industri* 1985-01-17; Ulf T. Sorander, "Kapitalismens dödgrävare", ledare i *Rateko* 1985:1; Ulf T. Sorander, "Alltfler leverantörer tjänar pengar på krediter i stället för på varor", *Rateko* 1986:4.

128. Jfr Finax, årsrapport 1982; Finax, årsredovisning 1985.

129. Andersson & Östberg (2013) s. 104–107, 360; Svensson (1985).

Från år 1950 försökte regeringen inskränka avbetalningskreditens omfattning av konjunkturpolitiska skäl. Regler utfärdades om minsta handpenning och längsta kredittid, men de tillämpades i stort sett bara i bilbranschen. För övriga varor infördes en motsvarande reglering först 1980 och då av konsumentpolitiska skäl. Efter 1975 hade dock avbetalningskrediterna börjat ersättas av kreditkort, vilka även användes för att köpa "shoppingvaror" och charterresor på kredit. Kreditkortens expansion bröts tillfälligt år 1981 då regeringen införde hårda restriktioner utifrån såväl konjunktur- som konsumentpolitiska motiv. Under perioden 1950–1980 hade annars dessa två aspekter hållits strikt åtskilda i lagstiftningsarbetet, även om de kunde glida samman i den offentliga debatten om kreditkonsumtion, som rasade med särskild intensitet under hösten 1960 och åren kring 1980.

Det har i huvudsak förekommit två slags konsumentpolitiska argument. Det ena handlar om att ge konsumenten låga räntor och fördelaktiga villkor vid kreditköp. Det andra handlar om att skydda konsumenten från frestelsen att överkonsumera. Däremot uttrycktes sällan någon allmän antipati mot kreditkonsumtion i den svenska debatten. Kritiken har snarare gällt särskilda kreditformer. Förvisso har kreditdebatten rymt åtskilliga exempel på moraliserande över människors konsumtion, men detta moraliserande har inte bara funnits bland kreditskeptikerna – som redan konstaterats i svensk forskning om sparsamhetsidealet – utan i lika hög grad på debattens andra sida. Ett återkommande argument för avbetalningssystemet var att det skulle bidra till konsumtionsmönster som stärker kärnfamiljen.

Debatten i Sverige skilde sig på vissa punkter från andra länder. Här var exempelvis fackföreningarna länge helt frånvarande, medan i stället den konsumentkooperativa rörelsen var självskrivet som principfast kritiker av kreditkonsumtionen. Men omkring år 1965 valde KF att träda tillbaka från denna roll. En viktig orsak torde ha varit att satsningen på Domus-varuhus innebar att man blev tvungen att öka sin omsättning av dyra, varaktiga produkter – något som tycktes omöjligt utan att erbjuda lika stor kredit som konkurrenterna.

Innan 1975 manifesterades debatten om kreditkonsumtion knappt alls utefter partipolitiska skiljelinjer. Men förslaget till en långtgående lag om konsumentskydd fick näringslivet att mobilisera till kreditens försvar. Tidigare hade näringslivet gärna framhållit krediten som ett sätt

att möjliggöra en mer jämlik konsumtion, men från 1970-talet betonades i högre grad individens frihet att kalkylera sin egen ekonomiska framtid. En mer påtaglig förklaring till 1970-talets kreditexpansion fanns i den höga inflationen, som gjorde det mer lönsamt att låna än att spara. Som en del i 1970-talets konsumentpolitiska genombrott tillkom också ny lagstiftning till skydd för den personliga integriteten. Därmed inskränktes möjligheterna till kreditupplysning, vilket bidrog till att det blev lättare att skaffa flera kreditkort och överskuldsetta sig. Enligt min mening vore det önskvärt om den konsumtionshistoriska forskningen ägnade större uppmärksamhet inte bara åt kreditkonsumtion i största allmänhet, utan särskilt åt frågan om hur människors kreditvärdighet har bedömts, hur detta påverkat deras konsumtion samt om det finns en lösbar konflikt mellan integritetstanken och kreditförhållandet.

Consuming on credit in Sweden, 1945–1985.

The political regulation of instalment selling and credit cards

Consumer credit developed rapidly in postwar Sweden and with it came political attempts to regulate the terms of credit. The rationale for such regulation has been twofold, financial stabilization and consumer protection. This development is traced here through the analysis of governmental investigations, as well as magazines representing the consumer cooperative movement and home electronics retailers.

During the second world war, the United States introduced credit restrictions known as Regulation W, stipulating a maximum length of instalment plans (12 months) and a minimum down payment (a third of the price) while allowing for certain products to be sold under more generous terms. Around the time that Regulation W was abolished in the US, i.e. 1952, similar regulations were introduced around Europe as a way to stabilize exchange rates under the Bretton Woods accords. While countries like France and Germany legislated to restrict the terms of credit for consumers, in the mid-1950s the government of Sweden instead tried to create a system of voluntary agreements with various trade business associations. But with the exception of car retailers this system soon collapsed.

Around 1960, Sweden's relatively liberal credit policy contributed to the rapid spread of television sets; within a few years after the launch of

broadcasting, an overwhelming part of households owned a receiver. Sweden became the European country with the highest amount of instalment credit per capita. Another contributing factor was the newly founded credit bureau that collected exhaustive data on the economic standing of every individual, taking advantage of the Swedish public administration's high degree of centralization and transparency. However, this credit bureau was abolished in the 1970s following new laws to protect privacy. This in turn spurred the growth of credit cards.

During the period examined, 1945–1985, the public debate on credit consumption shows two distinct peaks, around the years 1960 and 1980. Before the 1970s, however, the regulation of credit consumption was not an issue dividing Sweden's political left and right; instead it was the consumers' cooperative movement (KF) that represented the restrictive view on credit consumption. But during the 1960s, even KF began to move towards a more liberal attitude, chiefly motivated by KF's recent investment in department stores selling durables. In 1979, KF finally gave in and controversially introduced its own credit card.

Keywords: consumer credit, consumer protection, credit bureaus, credit cards, retail trade, installment plan